रमेश क्षितिजको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत

नेपाली एम.ए. दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको

प्रयोजनका निम्ति

प्रस्तुत

शोध-पत्र

शोधार्थी

प्रेम योगी

रो.नं.:- ३८५१

शै.स.:- २०६३-२०६५

त्रि.वि. दर्ता नं.:- १७४०८-९१

नेपाली शिक्षण विभाग

महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्ज, बाँके

२०६७

शोध-निर्देशक

महानन्द जोशी

उप-प्राध्यापक, त्रि.वि.

रमेश क्षितिजको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत

नेपाली एम.ए. दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको

प्रयोजनका निम्ति

प्रस्तुत

शोध-पत्र

शोधार्थी

प्रेम योगी

रो.नं.:- ३८५१

शै.स.:- २०६३-२०६५

त्रि.वि. दर्ता नं.:- १७४०८-९१

नेपाली शिक्षण विभाग

महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्ज, बाँके

२०६७

मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्ज, बाँकेको नेपाली शिक्षण विभाग, स्नातकोत्तर तह एम.ए. दोस्रो वर्षको दसौं पत्र (५०१-१ शोध-पत्र) को प्रयोजनका लागि छात्र प्रेम योगीले **"रमेश क्षितिजको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन"** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा लगनशीलताकासाथ तयार गर्नुभएको हो । परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको यस शोधपत्रबाट म पूर्णरूपमा सन्तुष्ट छु । त्रिभुवन विश्वविद्यालय, महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्ज, बाँके नेपाली शिक्षण विभाग (स्नातकोत्तर तह, नेपाली कार्यक्रम) मा आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति :- २०६७।०४।०९

....

शोध-निर्देशक

महानन्द जोशी

उप-प्राध्यापक, त्रि.वि.

महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्ज, बाँके

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय

महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस

नेपाली शिक्षण विभाग

नेपालगन्ज, बाँके

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपालगन्जका विद्यार्थी प्रेम योगीले नेपाली एम.ए. दसौं पत्रको प्रयोजनका निम्ति प्रस्तुत गरेको **"रमेश क्षितिजको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन"** शीर्षकको यो शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति		हस्ताक्षर
	(श्री गिरिराज पौडेल)	
१.	विभागीय प्रमुख	....
	(श्री शशाङ्क शेखर चटर्जी)	
२.	बाह्य परीक्षक	....
	(श्री महानन्द जोशी)	
३.	शोध-निर्देशक	....

मिति :- २०६७।०४।१३

कृतज्ञता ज्ञापन

'रमेश क्षितिजको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन' शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरू उप-प्राध्यापक महानन्द जोशीज्यूको निर्देशनमा तयार गरेको हुँ । आफ्नो कार्यव्यस्तताकाबीचमा पनि यो शोधपत्र तयारीका सन्दर्भमा सदा प्रेमपूर्वक निर्देशन तथा अमूल्य सुझाव प्रदान गर्नुहुने आदरणीय गुरूप्रति म सदा ऋणी रहने छु ।

प्रस्तुत शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न स्वीकृति प्रदान गरी शोधपत्र लेख्ने अवसर प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख श्री गिरिराज पौडेलज्यूप्रति म कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

शोधपत्र तयारीका क्रममा सहयोग गर्नुहुने आदरणीय गुरूहरू - वेदनिधि शर्मा, शशाङ्क शेखर चटर्जी, डा. गोपालप्रसाद शर्मा अधिकारी तथा हरिप्रसाद तिमिल्सिनाप्रति म आभारी छु । यसैगरी प्रस्तुत शोधपत्र तयारीका क्रममा जेजति विद्वानवर्गका रचना र कृतिहरुको सहयोग पाएँ वहाँहरूप्रति म आभार प्रकट गर्दछु ।

मेरो अध्ययन अगाडि बढाउन सँधै आशीर्वाद दिइरहनुहुने पिता चित्रबहादुर योगी तथा माता हुमाकुमारी योगीप्रति म सदा ऋणी रहने छु । मलाई अध्ययनमा सक्रियता जगाइदिने जीवनसँगिनी प्रेमा योगी तथा परिवारका सबै सदस्यहरू सदा धन्यवादका पात्र रहनेछन् ।

यसैगरी अमूल्यसमयमा पनि अन्तर्वार्ताका लागि सहयोग गर्नुहुने रमेश क्षितिजज्यूको परिवारजन तथा उहाँका मित्रहरू नेत्र एटम, भीष्म उप्रेती तथा युवराज नयाँघरेज्यूहरूप्रति म ऋणी छु ।

अन्तमा यो शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली शिक्षण विभाग स्नातकोत्तर तह कार्यक्रम, महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस नेपालगन्ज, बाँके समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

मिति :- २०६७।०४।०७

....

प्रेम योगी
महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस
नेपालगन्ज, बाँके

२०६७

विषय सूची

क्र.सं.	शीर्षक	पृष्ठ संख्या
	पहिलो परिच्छेद	**१-९**
१.	शोधपरिचय	१
१.१	शोधशीर्षक	१
१.२	शोधकार्यको प्रयोजन	१
१.३	विषय परिचय	१
१.४	समस्याकथन	२
१.५	उद्देश्य	२
१.६	पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.७	अध्ययनको औचित्य, महत्व र उपयोगिता	७
१.८	अध्ययनको सीमाङ्कन	८
१.९	शोधविधि	८
१.१०	शोधपत्रको रूपरेखा	९
	दोस्रो परिच्छेद	**१०-५०**
२.	कविता तथा गीतको सैद्धान्तिक स्वरुप	१०
२.१	कविताको सैद्धान्तिक स्वरूप	१०
२.१.१	कविताको साधारण सिद्धान्त	१०
२.१.२	कविताको परिभाषा	१२
२.१.३	पूर्वीय चिन्तकहरुका दृष्टिमा कविता	१२
२.१.४	पाश्चात्य चिन्तकहरूका दृष्टिमा कविता	१३
२.१.५	नेपाली चिन्तकका दृष्टिमा कविता	१५
२.१.६	कविताको विशेष स्वरूप	१६
२.१.६.१	शीर्षक	१७
२.१.६.२	संरचना	१७

२.१.६.२.१	आन्तरिक संरचना	१७
२.१.६.२.२	बाह्य संरचना	१८
२.१.६.३	लय	१८
२.१.६.४	भाषाशैली	२०
२.१.६.५	कथनपद्धति	२०
२.१.६.५.१	कविप्रौढोक्ति	२०
२.१.६.५.२	कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति	२१
२.१.६.६	कन्द्रीय भाव	२१
२.१.६.७	सन्दर्भगत तत्व	२१
२.१.६.८	व्यञ्जना	२२
२.१.६.९	बिम्बविधान र अलङ्कार	२२
२.१.७	कविताको विधागत स्वरूप	२३
२.१.७.१	लघुतम्	२४
२.१.७.२	लघु	२४
२.१.७.३	मझौला	२४
२.१.७.४	बृहत्	२५
२.१.७.५	बृहत्तर/बृहतम्	२५
२.१.८	नेपाली कविताको विकासक्रम	२६
२.१.८.१	काल विभाजन	२८
२.१.८.१.१	प्राथमिक काल	२८
२.१.८.१.१.१	वीरधारा	२९
२.१.८.१.१.२	भक्तिधारा	२९
२.१.८.१.१.२.१	कृष्णभक्ति धारा	३०
२.१.८.१.१.२.२	रामभक्ति धारा	३०
२.१.८.१.१.२.३	निर्गुणभक्ति धारा	३१
२.१.८.१.२	माध्यमिक काल	३१
२.१.८.१.३	आधुनिक काल	३२
२.१.८.१.३.१	परिस्कारवादी धारा	३३

२.१.८.१.३.२	स्वच्छन्दतावादी धारा	३४
२.१.८.१.३.३	प्रयोगवादी धारा	३६
२.१.८.१.३.४	समसामयिक धारा	३७
२.१.८.१.३.५	समानान्तर धाराका प्रतिभाहरू	३८
२.२	गीतको सैद्धान्तिक स्वरूप	३९
२.२.१	गीतको शक्ति	३९
२.२.२	गीतको प्राचीनता	३९
२.२.३	गीतको परिभाषा	४०
२.२.४	गीतको संरचना	४१
२.२.५	गीतका तत्वहरू	४२
२.२.५.१	भाव	४२
२.२.५.२	कल्पना	४२
२.२.५.३	सङ्गीत	४३
२.२.५.३.१	लय	४३
२.२.५.३.२	ध्वनिसङ्गीत	४४
२.२.५.४	बिम्ब तथा प्रतीक	४४
२.२.५.४.१	बिम्ब	४४
२.२.५.४.२	अर्थालङ्कार	४५
२.२.५.४.३	प्रतीक	४५
२.२.५.५	भाषा	४६
२.२.६	नेपाली गीतको विकास क्रम	४६
२.२.६.१	पहिलो चरण : पृष्ठभूमि काल	४७
२.२.६.२	दोस्रो चरण : अनुभूति प्रधान गीतको प्रारम्भ र विकासकाल	४८
२.२.६.३	तेस्रो चरण : विस्तार काल	४८
२.२.६.३.१	पहिलो मोड	४९
२.२.६.३.२	दोस्रो मोड	४९
२.२.६.३.३	तेस्रो मोड	५०

तेस्रो परिच्छेद		५२-६५
३.	रमेश क्षितिजको जीवनी र व्यक्तित्वको अध्ययन	५२
३.१	जीवनी	५२
३.१.१	पारिवारिक पृष्ठभूमि	५२
३.१.२	रमेश क्षितिजको बाल्यकाल	५३
३.१.३	शिक्षा दीक्षा	५४
३.१.४	विवाह र दाम्पत्य जीवन	५५
३.१.५	पारिवारिक अवस्था	५६
३.१.६	आर्थिक अवस्था	५६
३.१.७	संस्थागत संलग्नता	५७
३.१.८	बसाइँ सराइ	५७
३.१.९	सम्मान र पुरस्कार	५८
३.१.१०	प्रेरणा र प्रभाव	५९
३.२	व्यक्तित्व	६०
३.२.१	शारीरिक व्यक्तित्व	६०
३.२.२	स्वभाव	६१
३.२.३	शैक्षिक व्यक्तित्व	६२
३.२.४	साहित्यिक व्यक्तित्व	६२
३.२.४.१	कवि क्षितिज	६२
३.२.४.२	गीतकार क्षितिज	६३
३.२.४.३	कथाकार क्षितिज	६४
३.२.४.४	निबन्धकार क्षितिज	६४
३.२.५	जीवन दर्शन	६४
चौथो परिच्छेद		**६६-८२**
४.	रमेश क्षितिजको साहित्यिक यात्राको अध्ययन	६६
४.१	क्षितिजको साहित्यिक यात्राको विकासक्रम	६६
४.१.१	अनौपचारिक साहित्यिक यात्रा	६६
४.१.२	औपचारिक साहित्यिक यात्रा	६६

४.१.२.१	प्रथम चरण	६७
४.१.२.२	द्वितीय चरण	६८
४.२	विषयवस्तुका आधारमा कवि क्षितिजका कविताको वर्गीकरण	६९
४.२.१	प्रकृति प्रधान कविता	७०
४.२.२	नारीवादी कविता	७१
४.२.३	राष्ट्रवादी कविता	७३
४.२.४	निराशावादी कविता	७४
४.२.५	विसङ्गतिवादी कविता	७५
४.२.६	कर्मवादी कविता	७८
४.२.७	मानवतावादी कविता	७९
४.२.८	परिवर्तनकारी कविता	८०
पाँचौ परिच्छेद		**८३-१०३**
५.	विधागत तत्वका आधारमा क्षितिजद्वारा रचित कविता संग्रह र गीति संग्रहको अध्ययन	८३
५.१	रमेश क्षितिजद्वारा रचित कविता संग्रहको अध्ययन	८३
५.१.१	विषयवस्तु	८४
५.१.२	संरचना विधान	८६
५.१.३	लय विधान	८७
५.१.४	अलङ्कार विधान	८८
५.१.४.१	शब्दालङ्कार	८९
५.१.४.२	अर्थालङ्कार	८९
५.१.५	भाषाशैली	९१
५.१.६	कथनपद्धति	९२
५.१.७	केन्द्रीय कथ्य	९२
५.१.८	निष्कर्ष	९३
५.२	रमेश क्षितिजद्वारा रचित गीतिसंग्रहको अध्ययन	९३
५.२.१	विषयवस्तु	९४

५.२.२	भाव	९७
५.२.३	कल्पना	९८
५.२.४	सङ्गीत	९९
५.२.५	अलङ्कार, बिम्ब र प्रतीक	१००
५.२.६	भाषा	१०१
५.२.७	संरचना	१०२
५.२.८	कथनपद्धति	१०२
५.२.९	केन्द्रीय कथ्य	१०२
५.२.१०	निष्कर्ष	१०३
छैठौं परिच्छेद		**१०४-११२**
६.	क्षितिजका काव्यात्मक प्रवृत्तिको अध्ययन	१०४
६.१	रमेश क्षितिजका कवितात्मक प्रवृत्तिहरू	१०४
६.१.१	प्रकृति चित्रण	१०४
६.१.२	स्वदेशप्रेम	१०४
६.१.३	सामाजिक एवं राजनैतिक विकृति र विसङ्गतिको विरोध	१०५
६.१.४	युद्ध र अशान्तिको विरोध	१०५
६.१.५	अन्धपरम्पराको विरोध	१०६
६.१.६	नैतिक आदर्शप्रति जोड	१०६
६.१.७	मानवीय त्रासदीको चित्रण	१०७
६.१.८	प्रगतिशील चेतना	१०७
६.१.९	मानवतावादी भावना	१०८
६.१.१०	भविष्यप्रति आशावादी	१०८
६.२	रमेश क्षितिजका गीति प्रवृत्तिहरू	१०९
६.२.१	प्रकृति चित्रण	१०९
६.२.२	स्वदेशप्रेम	११०
६.२.३	युद्ध र अशान्तिको विरोध	११०
६.२.४	प्रणयभावको कोमल अभिव्यक्ति	१११
६.२.५	जीवनका अनुभूतिहरूको प्रस्तुतीकरण	१११

सातौं परिच्छेद		११३-१२०
७.	योगदान	११३
७.१	नेपाली कविताको विकासक्रममा रमेश क्षितिजको स्थान	११३
७.२	नेपाली कविता-काव्यक्षेत्रमा रमेश क्षितिजले दिएको योगदान तथा मूल्याङ्कन	११६
७.३	नेपाली गीतको विकासक्रममा रमेश क्षितिजको स्थान	११७
७.४	नेपाली गीत क्षेत्रमा रमेश क्षितिजले दिएको योगदान तथा मूल्याङ्कन	१२०

सङ्क्षेपीकरण - सूची

स्ङ्क्षेपीकृत शब्द	साङ्केतिक अर्थ
गा.वि.स.	गाउँ विकास समिति
चौ.सं.	चौथो संस्करण
छै.सं.	छैठौं संस्करण
डा.	डाक्टर
ते.सं.	तेस्रो संस्करण
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
द्वि.सं.	द्वितीय संस्करण
दो.सं.	दोस्रो संस्करण
न.पा.	नगर पालिका
ने.रा.प्र.प.	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
पा.वि.के.	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
पाँ.सं.	पाँचौं संस्करण
प्र.सं.	प्रथम संस्करण
प्रा.	प्राध्यापक
पृ.सं.	पृष्ठ सङ्ख्या
बि.सं.	बिक्रम सम्वत्
बि.बि.सि.	ब्रिटिस ब्रोकास्टिङ कर्पोरेसन
सा.प्र.	साझा प्रकाशन
सा.मा.	साहित्यिक मासिक